

**ԻԳՂԻՐԻ ԵՎ ՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ***

Լյուբա Կիրակոսյան

Ճարտարապետության թեկնածու

ԵՊՀ

Վերջին տարիներին (1997թ.-ից սկսած) թուրք և օտարերկրացի հնագետները քարաշար դամբարանների հետաքրքիր խումբ են բացել Իգղիրի և Վանի շրջանում:

«Աբասգյուլ» ջրամբարի և համանուն գյուղի միջև գտնվում է **Յուրեկի** ամրոցն ու **դամբարանադաշտը**: Դամբարաններից մեկը հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 5,50, լայն. 1,80մ) կառույց է: Դամբանասրահը կողմնորոշված է հյուսիս-հարավ առանցքով: Վերևում ծածկի մակարդակում, դամբանասրահի պարագծով շարված են բազալտե միջին մեծության քարեր: Այս շարքի վրա լայնական ուղղությամբ դրված են ծածկի երեք խոշոր սալեր: Սրանցից յուրաքանչյուրը մոտ 2,5x1,5մ չափեր ունի և կշռում է 1-1,5 տ: Դամբանասրահի պատերը շարված են կողքերի վրա դրված միջին մեծության քարերով: Դամբարանը նախամուտք (դրոմոս) չունի¹ (Աղ.1):

Իգղիրի շրջանում՝ ներկայիս Տուզլաքա բնակատեղիից 32 կմ հարավ տարածված է մեկ այլ դամբարանադաշտ: Այստեղ հուշարձաններին շատ վնաս են հասցրել գյուղի բնակիչները: Նրանք թալանել են դամբարանները, ավերել կառույցը: Այս դամբարաններից մեկը հատակագծում ուղղանկյունաձև (2,5x1,75մ չափերով) սրահ է: Այն ունի հյուսիսից հարավ կողմնորոշում: Ծածկված է երեք սալերով, որոնք նստած են դամբանասրահի լայնական պատերին: Երեք սալերից երկուսը տեղում պահպանված են, իսկ երրորդը հանված է գանձախույզների կողմից՝ դամբանասրահ մուտք գործելու համար: Պատերը շարված են հորիզոնական ուղղությամբ դրված համեմատաբար փոքր քարերով՝ հողաշաղախի օգտագործմամբ: Քարերի շարքը դեպի վերև, առաջակարկառ են՝ ապահովելով դամբանասրահի ծածկի թռիչքի փոքրացումը²:

Դողուբայազետի դամբարանները քարաշար դամբարանների դասական օրինակներ են, որոնք գտնվում են Էսքի Դողուբայազետից 11 կմ հյուսիս արևմուտք:

*Յոդվածը ընդունվել է 23.12.12:

Յոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնը:

¹ Belli O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia*, Istanbul 2003, p.6

² Նույն տեղում, էջ 9:

Սրանցից **առաջինը** հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 4,0 մ, լայն. 1,75, խորությունը բացված մակարդակում 1,0մ) սրահ է: Դամբարանն ունեցել է հողային դամբանաթունք: Դամբանասրահը կողմնորոշված է արևելք-արևմուտք առանցքով: Չունի նախամուտք (դրոմոս): Պատերը շարված են հորիզոնական ուղղությամբ դրված խոշոր քարերով: Շարվածքը բավական կանոնիկ է: Դամբանասրահը մաքրվել է 4 շարքի մակարդակում, որը մոտովորապես 1,0մ խորությանն է համապատասխանում: Շարվածքում հետաքրքիր մոտեցում է նկատվում. կանոնավորությունը պահպանելու համար՝ որոշ տեղերում բարձր քարի կողքին դրել են նրա մակարդակն ապահովող երկու փոքր քարեր: Քարի ռաջիոնալ օգտագործման ակնառու օրինակ է սա:

Դամբանասրահն ունեցել է սալային ծածկ: Այդ ծածկասալերից մեկն է պահպանվել տեղում: Այն դրվել է սրահի երկայնական պատերի վրա: Դեպի վերև՝ պատերի շարքերը առաջ են եկած, որպեսզի փոքրացվի ծածկի թռիչքը¹:

Երկրորդ դամբարանը նախորդին նմանվող կառուցվածք ունի: Ուղղանկյունաձև դամբանասրահը ավելի փոքր է (երկ. 3,0մ, լայն. 1,60մ): Կողմնորոշումը արևելք-արևմուտք է, դեպի հյուսիս մի փոքր շեղումով: Շարվածքը կանոնիկ է, սակայն զիջում է առաջին դամբարանին: Քարերը, որոնցով կանգնեցված է պատը, ավելի փոքր չափերի են: Սակայն դրան հակառակ ավելի մեծ է երկայնական պատերի շարքերի առաջակարկառությունը: Դամբարանի իրական խորության մասին խոսելը դժվար է, քանի որ այն ամբողջությամբ բացված չէ և առկա է միայն փաստված խորությունը: Դամբանասրահը ծածկող սալերը նույնպես բացակայում են: Ինչպես այս, այնպես էլ դամբարանադաշտի մյուս դամբարանները ավերվել և թալանվել են տեղի բնակչության կողմից²:

Դողուբայագետի **երրորդ** դամբարանը չափերով ամենափոքրն է: Դամբանաթմբի լիցքը քարահողային է: Դամբանասրահն օղակում են կրոմլեխի՝ որոշ տեղերում պահպանված քարերը: Սրահը հատակագծում ուղղանկյունաձև է (երկ. 2,60մ, լայն.1,0մ): Կողմնորոշված է արևելք-արևմուտք առանցքով՝ 20⁰ աստիճան դեպի հարավ շեղումով: Դամբանասրահը ծածկող երեք սալերից երկուսը տեղում են, իսկ երրորդ՝ արևելյան կողմինը, տեղաշարժված է: Գանձախույզները այստեղից են մտել դամբարան և թալանել: Դամբանասրահի պատերը շարված են միջին մե-

¹ O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia*, Istanbul 2003, p. 17

² Նույն տեղում, էջ 17:

ծության քարերով: Այստեղ ևս շարվածքում կանոնիկության միտում է զգացվում¹:

Յուքարի Սաղմալի դամբարանադաշտը գտնվում է Վանից 90 կմ հյուսիս-արևելք: Այն տարածված է փոքրիկ բլրակի վրա: Դամբարանադաշտում բացվել են հինգ դամբարաններ, որոնցից երեքը խիստ ավերված են² (Աղ. 1):

Դամբարան **առաջինը** իր կառուցվածքային առանձնահատկություններով ամբողջացնում է դամբարանադաշտի բոլոր դամբարանների գծերը: Այն քարահողային լիցքով դամբանաթումբ է, որը եզերված է կրոմլեխի օվալաձև շարքով: Կրոմլեխը լայնական առանցքով ունի 6,6մ, իսկ երկայնականով՝ 11,3մ չափեր: Այս շարքը դամբանաթմբի համար կոնստրուկտիվ նշանակություն ունի՝ հենապատ է ծառայել: Դամբանասրահն ունի բավական մեծ (երկ. 6,10, առավելագույն լայն. 2,35, խոր. 1,8մ) չափեր: Կողմնորոշված է հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք առանցքով: 2,1մ երկարությամբ նախամուտքը (դրոմոս) սրահից անջատված է միակտոր սալով: Դամբանասրահի մակարդակը նախամուտքից մինչև սրահի վերջնամաս խորանում է: Հավանաբար այն ծածկված է եղել յոթ խոշոր սալերով, որոնցից երեքն են պահպանված տեղում: Պատերը շարված են համեմատաբար փոքր չափերի բազալտաքարերով: Այն կանոնիկությունը, որ հատուկ էր Դողուբայագետի դամբարանների պատերի շարքում, այստեղ չի նկատվում: «Կեղծ թաղի» գաղափարը իրականացված է նաև այստեղ: Դամբանասրահը վերնամասում ունի 1,9-2,05մ լայնություն, ներքևի 2,35 մ-ի փոխարեն:

Երկրորդ դամբարանը շրջապատված է 8,8մ երկարությամբ և 6,0մ լայնությամբ կրոմլեխով, որը օղակում է քարահողային դամբանաթումբը: Դամբանասրահը կողմնորոշված է հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք առանցքով: Նախամուտքը հարավ արևմտյան կողմում է: Հատակագծում մոտավորապես քառակուսի է (2,0x1,8մ)՝ կորացող անկյուններով: Դրոմոսը շարված է մանր քարերով: Պատի հաստությունը 0,4մ է: Ծածկասալերը բացակայում են: Դամբանասրահը հատակագծում ուղղանկյունաձև է՝ կորացող անկյուններով³:

Դամբարաններն իրենց ճարտարապետական լուծումներով, շինարարական նյութով շատ նմանվում են Վանի շրջանի մյուս քարաշար դամբարաններին:

¹ O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia, Istanbul 2003, p. 17*

² Նույն տեղում, էջ 22:

³ Նույն տեղում, էջ 22:

Վանից 80կմ հյուսիս՝ ժամանակակից **Էդնիս** գյուղի մոտ տարածվում է մի դամբարանադաշտ, որտեղ կառույցները թվագրության լայն ընդգրկում ունեն։ Դամբարանները թվագրվում են վաղ բրոնզից մինչև Վանի թագավորության ժամանակաշրջանով։ Համալիրը դամբարանաշինության ճարտարապետությունն ու ոլորտի բոլոր առանձնահատկությունները ներկայացնող մի ուրույն հուշարձանախումբ է, որտեղ դամբարաններն իրենց կառուցվածքային տեսակով մի քանի խմբի են բաժանվում (Աղ.2)։

Դամբարանների առաջին խումբը ուղղանկյունաձև կամ բոլորակ կրոնլեխներով շրջապատված ցածր դամբանաթմբեր են, որոնց տակ դամբանասարահներ են տեղադրված։

Դամբարաններից մեկը 13,0x14,5մ արտաքին չափերով ցածր դամբանաթումբ է։ Ուղղանկյունաձև շարված կրոնլեխի ներսում բացվել են չորս փոքրիկ դամբանախցեր։ Դրանք հատակագծում ուղղանկյունաձև, քարաշար պատերով (երկ. 2,1, լայն. 1,2մ, 1,8x0,9մ; 1,25մx1,0մ, 2,0մx1,2մ) կառույցներ են։ Կողմնորոշումը հյուսիս-հարավ առանցքով է։ Խորությունները փաստել հնարավոր չէ, քանի որ դամբարանները լրիվ չեն բացվել։ Դամբանասարահները հավանաբար ծածկվել են սալերով, որոնք նույնպես չեն պահպանվել։ Մեկ կրոնլեխի ներսում չորս դամբանախցերի գոյությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ սա կարող էր ընտանեկան դամբանաթումբ լինել։ Այս դամբարանը ևս ավերված է։ Ճարտարապետական այսպիսի լուծումներով դամբարաններ հայտնի են Նախիջևանի տարածքում¹։

Դամբարանների **երկրորդ** խումբը ներկայանում է որպես բոլորակ կրոնլեխով (տրամագիծը 11,5մ) ցածր (0,3մ) քարահողային դամբանաթումբ։ Դամբանասարահը դամբանաթմբի կենտրոնում չէ՝ տեղաշարժված է դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Ուղղանկյունաձև դամբանասարահը (երկ. 3,0 մ, լայն. 1,20 մ) ուղղված է արևելք-արևմուտք առանցքով։ Պատերը շարված են բազալտով։ Նախամուտքը բացակայում է։ Շարվածքը կանոնիկության է ձգտում։ Դամբանասարահը ծածկված է սալերով, որոնցից երկուսը տեղում են, իսկ երրորդն, ըստ երևույթին հանվել է գանձախույզների կողմից, որոնք այստեղով թափանցել են ներս և ավերել դամբարանը²։ Դամբարանի կողքին պեղվել է մեկ այլ՝ չափերով ավելի փոքր, բայց կառուցվածքային առանձնահատկություններով վերջինիս նման դամբարան (կրոնլեխի տրամագիծը 6,5մ)։ Դամբանասարահը մոտավորապես քառակուսի է՝ 2,10մx1,95մ։ Սա նույնպես տեղաշարժված է դամբանաթմբի կենտրոնից։

¹ O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia, Istanbul 2003, նկ. 30*

² Նույն տեղում, էջ 42։

Դամբարանների երրորդ խումբը չունի կրոնլեխներ: Դրանք ուղղանկյունաձև դամբանասրահներով, սալածածկ կառույցներ են: Դրանցից մեկի օրինակով (այն ունի այս խմբի դամբարանների կառուցողական բոլոր բնորոշ գծերը) կարելի է պատկերացում կազմել մյուսների մասին: Այն հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 5,20մ, լայն. 2,60 մ) է: Պատերը շարված են դեպի վերև նեղանալով, այնպես որ ծածկի մակարդակում լայնության 2,60մ-ը հասցված է 1,40մ-ի: Այսինքն թռիչքը փոքրացվելով, հնարավորություն է ստեղծվել դամբանասրահը ծածկել¹: Դամբարանը նախանուռք (դրոմոս) չունի, խորությունը 2,0մ է:

Վանի շրջանում, քաղաքից 55 կմ հարավ, հարավարևելյան Տավրոսից հարավ գտնվում է մի ամրոց, իսկ նրանից 26 կմ հարավ տարածվում է դամբարանադաշտը: Վերջինիս հյուսիս-հարավ ուղղության վրա՝ ժայռափոր բարձունքի արևելյան մասում բացվել է մի դամբարան: Այն ավերվել է տեղի բնակիչների կողմից: Պահպանված մասը հատակագծում ուղղանկյունաձև (երկ. 7,5մ, լայն. 2,75մ) կառույց է: Պատերի շարվածքի դեպի վերև զգալի առաջադիր լինելու հաշվին դամբանասրահի լայնությունը հասել է 1,1-0,8 մ-ի: Տեղում բացվել են ծածկին պատկանող երեք սալաքարերը: Խորությունը հավաստի չի փաստվում, քանի որ մինչև հատակի մակարդակ դամբարանը լրիվ մաքրված չէ²:

Այս շրջանի դամբարանները վնասվել են ոչ միայն տեղի բնակչության, այլև այստեղ իրականացված ճանապարհաշինության պատճառով: Որոշ դամբարաններ հատակագծերում շրջանաձև են: Կառուցման եղանակը նույնն է՝ քարաշար պատեր, ծածկի «կեղծ թաղի» կառուցվածքային լուծում³:

Հայկական լեռնաշխարհի այս և մինչ այս ներկայացված Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի քարաշար դամբարաններում բավական հաճախ կիրառված է ծածկի «կեղծ թաղի» եղանակը: «Կեղծ թաղով» դամբարանները այս տարածաշրջանում հանդիպում են մ. թ. ա. II հազարամյակից և հարատևում մինչև մ.թ. ա. 8-րդ դար: Ըստ որում, հանդիպում են երկու, երեք և չորս կողմից աստիճանաձև նեղացող ծածկով դամբարաններ: Այսպիսի դամբարաններ հայտնաբերվել են Օշականում⁴, Սևանի ավազանում, Արագածի լանջերին, Լոռիում⁵, Սիսիանում, Շամիրանում⁶: Կամոյի

¹ O., Konyar E., *Early iron age fortresses and necropolises in East Anatolia*, Istanbul 2003, p. 34

² Նույն տեղում, էջ 85:

³ Նույն տեղում, էջ 88:

⁴ Есаян С., Калантарян А., Ошакан І, *Основные результаты раскопок 1971-1983г.*, Ереван 1988, с.77.

⁵ Деведжян С., Лори – Берд І, Ереван, 1981, с. 19, 20, 24.

⁶ Կիրակոսյան Լ., Շամիրանի Մեծ դամբանաբլուրների ճարտարապետությունը, Լ.79, թիվ 10, Երևան, 1988, էջ 88-94:

շրջանի Կարմիր գյուղում բացված, մ.թ.ա. 8-րդ դարով թվագրվող ուրարտական դամբարանը, որը հատակագծում ուղղանկյունաձև է, ծածկված էր անկյուններում ձգված, աստիճանաձև նեղացող կոպիտ քարերով:

Ենթադրվում է, որ «կեղծ թաղը» հայկական ճարտարապետության մեջ լայնորեն կիրառվող գլխատների և հազարաշենների գմբեթավոր փայտե ծածկերի նախատիպն է¹: Ծածկի այս ձևը ավելի ուշ կիրառվում է նաև հայկական միջնադարյան ճարտարապետության մեջ՝ գավիթներում և ժամատներում: Այսպիսի ծածկերի հնագույն օրինակներ հանդիպում են Կարմիր բլուրի մինչուրարտական բնակավայրում²:

Աստիճանաձև նեղացող ծածկով (քարից ու աղյուսից դամբարաններ հայտնի են նաև Հին աշխարհի տարբեր երկրներում՝ Եգիպտոսում (II դինաստիա), Սարիում, Ուրում (III հազ.), Քիշում՝ վաղ դինաստիական շրջանում³, Սիրոս կղզու կիկլոպյան շարվածքով դամբարաններում⁴ և այլուր:

Ծածկի այս ձևը տարածված է եղել հունական աշխարհում, Փոքր Ասիայում, Թրակիայում, Էտրուրիայում, Հյուսիսային Մերձսևծովյան շրջաններում, որտեղ այդ կառուցվածքը կատարելության է հասցված և հարատևում է մինչև մ. թ. I դարը: Սակայն արևելքում ծածկի այս ձևը ավելի վաղ է հանդես գալիս, ուստի «կեղծ թաղով» ծածկի ակունքները պետք է փնտրել այնտեղ: Փոքր Ասիայում, խեթական աշխարհում (Խաթուշաշ)⁵, Լիդիայում⁶ և այլուր «կեղծ թաղով» քարե և աղյուսե դամբարաններ մ. թ. ա. II-I հազարամյակում հաճախ են հանդիպում:

Ուշ շրջանի այսպիսի կառույցներ են Անկարայից 40կմ դեպի արևմուտք գտնվող Կարալարում 1933թ. բացված, չորս կողմից աստիճանաձև նեղացող «կեղծ թաղով» դամբարանները:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհում Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի վերևում ներկայացված քարաշար դամբարաններում կիրառված ծածկի «կեղծ թաղի» կառուցվածքային ձևը այս տարածաշրջանի համար խիստ բնորոշ է և պայմանավորված է այդ ձևի ստեղծման և զարգացման ավանդույթով: Այդ ավանդույթը հասել է մինչև հելլենիստական դարաշրջան: Ուշ հելլենիստական Հայաստանում «կեղծ թաղն» օգտագործում են ոչ միայն քարե և փայտե, այլև աղյուսե կառուցվածքներում:

¹ Вартанян С., Азарашен и его значение в армянской архитектуре, ВОН, Ереван, 1967, N 6, с. 78.

² Мартиросян А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 25, 30.

³ Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, с. 144, 223, 237.

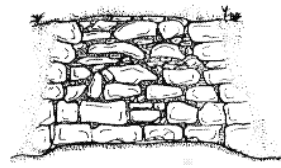
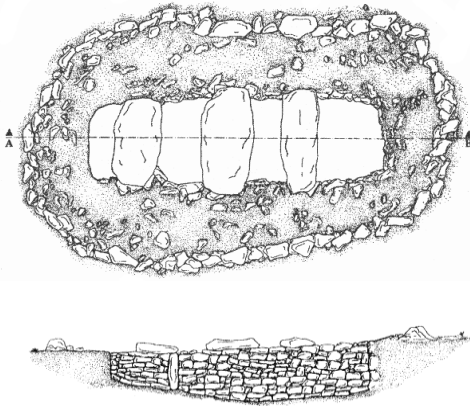
⁴ Նույն տեղում, էջ 86:

⁵ Всеобщая история архитектуры, т. 1, Москва, 1970, с. 242.

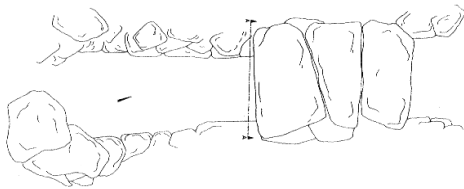
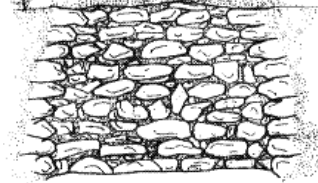
⁶ Նույն տեղում, էջ 251:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 1

Վանի շրջան. Յուբարիի դամբարանները

դամբանաքմբի հատակագիծն ու կտրվածքը

Plan

հատակագծում շրջանաձեւ, դեպի վերեւ մեղացող ծածկով դամբարաններ

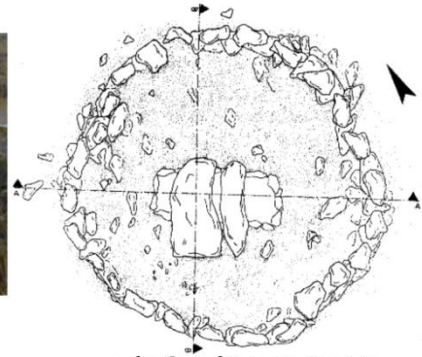
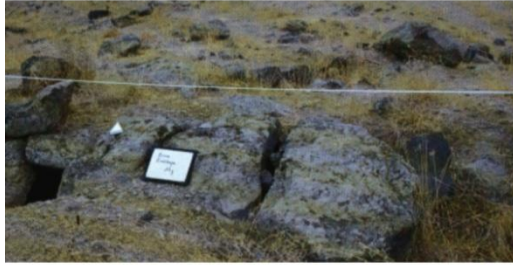

դամբանասրահի «կեղծ քաղով» իրականացված ծածկը

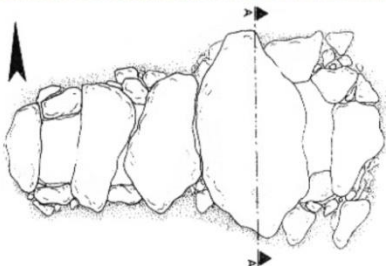
Եյուբերը Բեւլի Օ., 2003, էջ 23.86, 88, սկ.42, 45

Վանի շրջան.

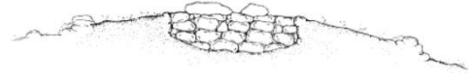
Էդնիսի դամբարանները

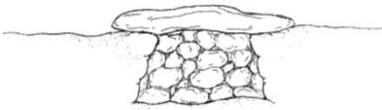
դամբարանաթափի հատակագիծը 3 m.

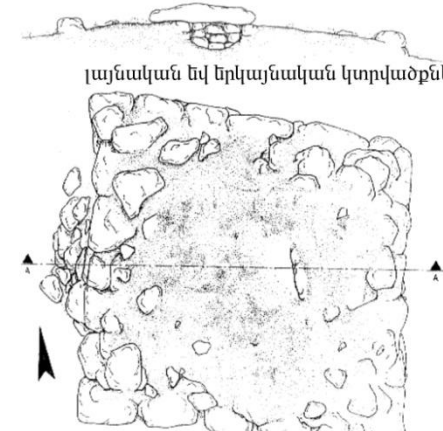
դամբանասրահի ծածկի մակարդակում

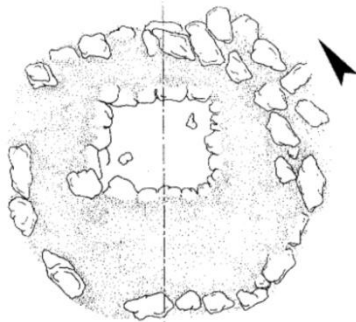
լայնական եվ երկայնական կտրվածքներ

»կնի՞ծ թաղով« իրականացված ծածկը 2 3 m.

քառակուսի դամբանաթումբը

շրջանաձև կրոնիկսով դամբանաթումբը

գտածոնր դամբարանից

Նյութերը՝ Բելլի Օ., 2003, էջ 43-47, նկ.21, 25

Архитектура погребений регионов Игдир и Ван
Люба Киракосян
Резюме

В статье представлены плановые, объемно-пространственные и конструктивные особенности погребений, раскопанных в последние годы (начиная с 1997 г.) в регионах Игдир и Ван. Было выявлено, что архитектурные особенности этих погребений типичны и традиционны для всех памятников Армянского Нагорья периода Ванского царства.

The Architecture of Tombs in Igdir and Van Regions
Lyuba Kirakosyan
Summary

In this article there are represented the planning, structural and dimension features of stone tombs situated in Igdir and Van regions and which have been excavated during recent years (since 1997 year). Our surveys show that features of such tombs are characteristic to all kind of traditional structures of Van Kingdom situated in Armenian Highland.